TŐKÉCZKI LÁSZLÓ

Magyar eszmetörténeti vázlat

A magyar liberalizmus történetéhez

A magyar társadalom sajátosan illeszkedett be Európába keresztyén államiságának megszilárdulása után. Létezésének folyamatos kettősségét egyrészt az állandóan jelenlévő nyugat-európai példák és igények, másrészt a nem javulóan állandó kelet-európai típusú (gazdasági–agrár) lehetőségek határozták meg. Másként fogalmazva: az eszmei-szellemi ismeret és részvétel nyugati egyidejűségének hazai kemény „társa" és korlátja a legfeljebb „peremvidéki" gazdasági bekapcsolódás. Nyugati típusú értelmiségi–vallási kultúra és művelődés, keleti típusú, erős agrár önellátású gazdaság kettőse jelenti – nagy leegyszerűsítéssel – a közép-európaiság alapjait.

Hangsúlyozni kell azt, hogy ez nem valamiféle „lemaradásból" vagy „lemaradásban" keletkezett s nem személyes felelősségek (pl. „osztályérdek") következtében alakult így. Hol van az a buta uralkodó csoport, amely az ismert „jobból", a „fejlettebből" fakadó előnyöket ne akarná akkor, amikor hatalmi helyzetből saját maga lehet a változások vezetője? A magyar történelemben nem azért nem lettek erős városok, mert a nemesség nem akarta (tudjuk jól, hogy milyen lendülettel „csinálták" földesuraink a mezővárosokat), vagy nem azért volt olyan volumenű a kereskedelem, mert az „urak" akadékoskodtak. A Kárpát-medencének – a maga viszonylag ritka s háborúkban gyakran pusztított lakosságával, zömében kiváló mezőgazdasági termőhelyi adottságaival, illetve egymást jól kiegészítő régióival – másféle adottságai voltak egy (illetve több) másféle hagyományú, mentalitású és műveltségű nép(ek) „közreműködésével", mint a Nyugatnak. Az emberi és társadalmi szándékok és célok – normális esetben – nem indulhatnak ki **mások**, akár esetleg irigylésreméltó életkörülményeiből s nem *utánozhatnak* szüntelenül valakiket. Ez lehet olyan *egyesek* életprogramja, akiknek *módjuk* van rá, vagy lehet

az általában adott létfeltételektől magukat *függetleníteni,* de közösségi *közvetlen* program nem lehet, mert megvalósításához az emberi akarat (voluntarizmus) kevés.

A zömében gazdaságilag és szellemileg önellátó közösségekben élő magyar társadalomnak folyamatosan volt egy *nyitott* és sok tehetséget felmutató politikai-gazdasági és műveltségi vezető csoportja, a magyar nemesség. Ez az önmagában is erősen tagolt társadalmi réteg (rend) évszázadokon át meg tudta őrizni pozícióit és presztízsét, mert – folyamatosan kiegészülve a többi társadalmi réteg felemelkedő *személyiségeivel* (minőségi kiválogatódás) – képes volt népének (etnikum), nemzetének önfenntartó küzdelmeit vezetni s annak (nyugat)európai kapcsolatait megőrizni. Ehhez az intézményes keretet az egyház, az egyházak és iskoláik jelentették. A rokontalan és veszélyes geopolitikai övezetben élő magyarság „magasabb műveltségének" jellegzetességeit *ezért* nem lehet múltja nélkül vagy éppen múltjával szemben (mert, hogy állítólag „nincs demokratikus hagyománya") megérteni s megírni.

A magyar történelemnek nagyon is sok demokratikus hagyománya van. Az általában vett nemesi demokrácián kívül ide tartoznak a székelyek, a szászok, jászok és kunok, valamint hajdúk sajátos „szabad" közösségei, a szabad királyi és a mezővárosi polgárság, parasztpolgárság önkormányzati élete, a protestáns egyházak autonóm szervezetei, amelyek hatására és mintájára jött létre az erdélyi római katolikus státus, sőt a román és szerb ortodox egyházak önigazgatása is. Aki mindezeket ismerve szégyellnivaló feudális múltról képzeleg – aktuális hatalompolitikai és ideológiai céljainak szolgálatában – önmagát leplezi, leplezte le.

A magyar múltnak még a polgári társadalomhoz való kapcsolódása is mintaszerűen *szerves* volt, hiszen régi uralkodó csoportjainak „progresszív" része *befogadó* módon, döntően *erkölcsi indíttatásból* hajtotta végre a polgári átalakulást. Miért folyik hát – ennek ellenére – olyan polemikusan a magyar történelem feltárása? Éppen azért, mert a magyar társadalomtörténet ilyen világos s a „modern" polgári és nem-polgári törekvések egy jelentős és harsány része – *nem találva elég saját legitimációt* ebben a történelemben! – vagy máshol keresi azt, vagy egy „ellenkultúrás" „haladó hagyomány" konstruálásával akarja az általuk is *fontosnak* tartott elődöket előteremteni.

Az ilyen irányú történelmi búvárkodás mindeddig szerény és sok tekintetben kétséges eredményei hangsúlyoztatják aztán a „progresszió" „európaiságát", „humanizmusát" és „demokratikusságát". Természetesen nem függetlenül a századfordulós elődök – polgári radikálisok, szociáldemokraták – hasonló törekvéseitől és „eredményeitől, akik a nemzeti államok virágkorában következetes tévhittel *akartak* követendő példákat – nyugaton – és szövetségeseket – keleten – egy máig ábrándnak bizonyult értelmiségi utópiához.

Sajnos, a közép-európai térség nagyobb részének sorsát az elmúlt évtizedekben egy értelmiségi proletárok vezetésével szerencsés világ-

történelmi pillanatban végrehajtott forradalmi puccs következményei határozták meg. (Természetesen nem függetlenül az érdektelenséget mutató, *anyagi előnyeit máshol megtalált* Nyugat, értelmiségében inkább jóindulatú, politikájában közönyös magatartásától.) A nyugati tudományos eszmék keleti szobatudósainak eme politikai kirándulása *szükségszerűen* torkollott mindenhol terrorba és diktatúrába, hiszen ők az emberevővé alakuló kísérleteikben nem csak keleti, de a nyugati társadalmi, sőt emberi létből fakadó ellentmondásokat is meg akarták „oldani" – „keleti" életfeltételek, előzmények bázisán.

Ezeknek az *értelmetlen kísérleteknek* – nem utólagos értékelésről van szó, hiszen ez világos volt szinte minden kortárs gondolkodó előtt – nemcsak tömeges emberi, gazdasági és társadalomszerkezeti tragédiák lettek a következményei, hanem szellemi és erkölcsi felfordulás is, amelyben *minden alávettetik a mának*, a pillanat „igazolási szükségleteinek". (Ahogyan ezt már nyolcvan évvel korábban jó szemmel észrevették egy „progresszív" magyar közírónál: „a szerző politizálni akar és nem történelmet írni, nem adatokból von le konzekvenciákat, hanem a konzekvenciákhoz fűz adatokat s még ezt is a legnagyobb felületességgel". – F. L. A magyar világi nagybirtok története. *Magyar Figyelő*, 1914. I. 245–246.)

A „modern" értelmiségi racionális „világmegváltásnak" ez a legitimációs szükséglete olyan erős rendszerképző erő lett, hogy a vele ellentétes történelmi következtetéseket egyszerű „ellenlegitimációnak" tekinti, s így a történetírásban dúl az ideológiai közdelem, amely elől sokan aztán a faktológiába menekülnek. A múltnak a természetes, saját belső „logikáján" túl mindig van vagy lehet mondanivalója az utókornak, ez azonban már *nem korlát nélkül alakítható.* A „haladó világnézet" ott különbözik másoktól, hogy kérdései csak az önmagához vezető vonalakra, elemekre és lépésekre vonatkoznak – eljelentéktelenítve minden más egykori „jogosultságot". Az elkövetkező oldalakon ezt szeretném elkerülni, s *teljesen véletlen lesz*, ha régi helyzetek elemzése alkalmanként mai politikai viták valamely oldalának nézeteivel egyező eredményekhez vezet. Ez *csak* azt jelenti, hogy az emberi létnek hangsúlyos folyamatosságai vannak s ezek nem „avulnak el".

AZ EGYSZERRE LIBERÁLIS ÉS KONZERVATÍV MAGYAR NEMESI POLITIKAI ELIT

A magyar rendiség a független magyar államiság bukása után (1526–1541) szívós, változatos eszközökkel vívott sorozatos látens és nyílt harcokban védte meg a saját és az ország fontos pozícióit egy többnemzetiségű birodalom abszolutizálódó dinasztikus hatalmával szemben. Az érdekek egyeztetésének nagyon hamar kibontakoztak a körvonalai (1608), vagyis elég hamar elkülönültek a feltétlenül központi hatalom körébe tartozó hatalmi-politikai hatáskörök és egy

viszonylag széles belső igazgatási-művelődési rendi autonómiának a tartalmai. Az állandóan fellobbanó gravaminális viták jelezték, hogy az általában vett „kiegyezésnek" nem volt *tételesen* törvényes szabályozása s voltak neuralgikus pontjai (vallásügy, jobbágykérdés), de a birodalmon belüli magyar „másság" – szemben az örökös tartományokkal – *gyakorlatilag* elfogadtatott.

A magyar nemesség belső igazgatási (igazságszolgáltatási) autonómiája szorosan összekapcsolódott az egyházakkal és iskolákkal, amelyek – sok szempontból, illetve bizonyos részeiben még az egyébként Habsburgoknak lekötelezett római katolikus egyház is – a nemzeti udvar és állam hiányában a magyarság ideológiai és művelődési bázisait is jelentették. Annál is inkább, mert az értelmiségképzésben itt mobilizálódtak a nem nemesi társadalom értelmiségivé váló tagjai, s itt alakult ki a közös nemzeti ideológia és műveltség. A magyar egyházak és iskolák – különösen az autonóm szervezetű, nemzeti protestáns egyházak és iskolák – állandó kapcsolatban voltak az európai intézményekkel.

A magyar politikai osztály és értelmiség személyes nyugati tapasztalatait és elméleti ismereteit a 19. századig csaknem mindig „reálpolitikai cselekvésekké" oldotta a hazai világ jórészt teljesen más feltétel- és követelményrendszere. A nyugati tartalmak a nálunk szívósan élő, lassú agrárvilág felső rétegeibe épültek be anélkül, hogy társadalmi struktúraváltást eredményezhettek volna. (Jellemző az úgynevezett haladó történelemfelfogásra, hogy csak az elszórt egyéni, konfliktusos életutakat tartotta és tartja elődeinek s a jóval szélesebb körű, szervesen lassú szellemi és anyagi korszerűsödést kevésnek, tehát ellenségének látja.)

A magyar rendi társadalom azonban – s ez fejezi ki legjobban a Habsburg(–)magyar nemesi folyamatos kompromisszumot – sokat korszerűsödött, hatalmi szakszerűségben sokat tanult a birodalmi, általában centralizáló szándékú hatalmi szervezettől is, amelyben sok magyar is szolgált. Az európai „nagyhatalmi koncertben" állandó szerepet játszó Habsburg állam – ez a rendkívül eltérő területekből álló, soknemzetiségű képződmény – ugyan általában konzervatív, sőt, gyakran ókonzervatív jelleggel működött, hiszen mindig az egyszer nehezen kiküzdött egyensúlyokhoz ragaszkodott, de a nagyhatalmi versengés hatékonysági kényszerei folyamatossá tették a „technokrata" modernizáció kísérleteit is. Tehát a politikai-hatalmi stabilitás és változtathatatlanság követelményei nem tették lehetetlenné a hatékonysági korszerűsítést, amennyiben azok változtatásai és következményei *közvetlenül* nem érintették a szigorúan őrzött uralmi hierarchia létét. (Ilyen szempontból a szigorúan, sőt alkalmanként bigottan katolikus uralkodóház és a pápai politika útjai nagy párhuzamosságot mutatnak. A katolikus egyház is – tulajdonképpen máig – minden újítást egy öröknek tételezett *emberi* struktúrába akar integrálni, amelynek *módja* a „hosszú időtartam" (long durée), a „megérés megléte".)

Miközben a magyar politikai osztály és a jórészt származástól függetlenül hozzá csatlakozó értelmiség folyamatosan kapcsolatban állt az európai szellemi és társadalmi mozgásokkal, otthoni társadalma alig vagy semmit sem változott. A török idők állandó pusztításaitól kikényszerített „újjáépítésekben" emésztődtek fel a társadalmi energiák és tőkék. Csak a végre békés 18. században sikerült a teljes helyreállítást megvalósítani, ekkor azonban már olyan társadalmi–nemzetiségi összetétel mellett, a frissen bevándorolt, illetve betelepített idegen népek többségre jutása közben, amelynek tragikus következményei hamarosan megmutatkoznak. Melyek ezek a következmények? A magyar nemességnek ezután új „fronton" kellett védekeznie, már nemcsak a Habsburg-abszolutizmus összmonarchiát akaró törekvései és a jobbágysággal kapcsolatos szociális feszültségek, hanem a többségbe került nem magyar – jórészt jobbágy – tömegek eltérő vallási és nyelvi viszonylatai is kihívást és megoldandó kérdéseket vetettek fel. A magyar nemesség önvédelmi szükségletei – amelyek az új helyzetben gyakran össznemzeti (etnikai) szükségletek is voltak – így rendkívül óvatos eszmei-politikai magatartáshoz vezettek. Minden változtatás, csakúgy, mint a Habsburg-birodalmi egyensúlyok esetében, nagy és ellenőrizhetetlen kockázatok veszélyét idézte fel. Szükségszerűen kell tehát látnunk azt, hogy a dinasztia és a magyar nemesség egymásrautaltsága – minden régi és meg-megújuló feszültség, ellentét ellenére – folyamatosan erősödött. S a magyar politikában és közgondolkodásban is a biztosítottság, a konzervatív struktúraőrzés vált uralkodóvá. Azonban a *közvetlenül nem* hatalompolitikai hatású változásoknak, növekedésnek itt sem voltak akadályai.

A politikailag és az értelmiségi szellemiséget illetően európailag integrált birodalom és magyarság, gazdasági szempontból az idők folyamán – a gyarmatosító világgazdaság erősödő kiépülésével – inkább távolodott a nyugati lehetőségektől és trendektől. Ugyanis a csak lassan növekvő gazdasági életben súlyos ellentmondásokhoz és feszültségekhez vezettek az európai államiság és az egyre jobban terjedő európai jellegű nemesi fogyasztói igények. Az osztódó nemesi birtokokból – a jobbágyság egyre erősödő állami adóztatása mellett – bizony elszegényedési tünetek következtek, s nálunk nem volt tér a nemesi–értelmiségi stallumok gyarapodására – szemben a nyugaton megismert lehetőségekkel.

A nemesi létforma válságát a napóleoni háborúk átmeneti konjunktúrája még jobban tudatosította – azzal párhuzamosan, hogy a nyugati polgári átalakulás eszmerendszere az emberi (egyéni) jogegyenlőségről egyre inkább *erkölcsi kérdésként is jelentkezett.* Nem szabad ugyanis elfeledkezni arról, hogy a magyar nemesség elitjének klaszszikus humán műveltsége rendkívül eleven, hazának szolgáló és magas szintű egyéni erkölcsiséget is tartalmazott. Az antik művelődési anyag egyértelműen az *egyéniség* – társadalmi helyzettől is elvonatkoztatott – *értékére* tanított. A részletekbe merülés nélkül is világos, hogy Wesselényi, Széchenyi vagy Kölcsey politikai-társadalmi néze-

teinek elsődleges meghatározója az igazságkereső egyéni erkölcsiség. S ugyanez mondható el a magyar reformnemesség többségéről. Ők a polgári átalakulást s annak központi magját, a jobbágyfelszabadítást az egyén, a személyiség erkölcsi egyenlősége alapján követelték. Viszont nem kell azon csodálkozni, ha a nemesség más részei reálisan végiggondolták a polgári társadalom létrejöttének nemesek által fizetendő költségeit is – túl a politikai-hatalmi rendszer természetesnek tartott hierarchiájának védelmén.

Nyilvánvaló, hogy egyetlen uralkodó csoport vagy réteg sem óhajtja magát – mint olyant – felszámolni. A magyar politikai elitnek egyszerre voltak – feloldhatatlan egységben – struktúrakonzerváló és liberális változtatásra kényszerítő érdekei is. Ez szükségszerű volt egy agrártársadalom tőkeszegény földbirtokosi-értelmiségi elitjénél, amely ráadásul, nem az alulról jövő nyomásnak engedve, nem egy felemelkedett és meggazdagodott, de politikai jogokon kívülrekedt „konkurens elittel" versenyezve munkálta a polgári átalakulást. Ebben a folyamatban – csakúgy mint sok más esetben és időben – a nyugati mintakövetés szándéka játszott döntő szerepet, a hagyományos magyar (rendi) függetlenedési törekvéseken kívül. Az utóbbi, érzelmeket megmozgató hagyomány feszítőereje és a bécsi udvar elszántan konzervatív ellenállása nélkül a liberális elvek nem tudtak volna átütő erejű *nemzeti ideológiává* lenni. Amely ideológia az idők során – a nyugati mintáknak megfelelően – nálunk is konzervatív, illetve konzerváló tendenciájú eszmerendszer lett a maga individuális felfogásával. Szemben a kapitalizálódás óriási egyenlőtlenségeiből kinőtt szociáldemokrata és keresztényszociális mozgalmak közösségi-kollektivista célrendszerével.

A MAGYAR POLITIKAI ÉLET SAJÁTOSSÁGAI

A bevezetőben már említett néhány jellegzetességen túl a magyar politikai életet, ahogyan a régiót általában, az határozta meg, hogy társadalmi-gazdasági alapjait olyan kisközösségek (falvak) vagy kisvárosi települések adták, amelyeknek *saját integrációs erejük, a politikai hatalomra nyomást gyakorolni képes befolyásuk csekély volt.* Azt mondhatjuk tehát, hogy a magyar társadalom nagyobb része politikum alatti létformákban élt és gondolkodott. A politika s a politikai szakszerűség ezért a felső társadalmi rétegek privilégiuma volt.

A gazdasági élet növekedése és a vagyonosodás Nyugaton elég hamar létrehozza a központi hatalom és a „harmadik rend" szövetségét, s ezzel az „alul folyó", gazdasági jellegű integráció lesz uralkodóvá. A mi régiónkban csak a mindig nagy létszámú – a nyugatiaknak kétszerese-háromszorosa – nemesi kiváltságos rétegek csoportjaira támaszkodó politikai-hatalmi integráció volt járható. Hunyadi Mátyás kísérlete s a Habsburgoké ugyanolyan megalapozású volt. Az utóbbiak

kárpát-medencei sikereit a máshol birtokolt gazdagabb/városiasabb régiók pénze tette lehetővé. A *felülről folytatott integrálás és már említett korszerűsítés hatékonysági céljai* nem veszélyeztethették a hierarchikus struktúrákat, az integrációt vezető dinasztia kipróbált szövetségeseit.

A magyar nemesség lassan és nehezen tért át a felülről kezdeményezett integráció („összbirodalom") akárcsak részleges elfogadására. Ahogyan persze a Habsburg-ház sem fogadta el a magyar különállás akár csak részleges megvalósulását. Kettejük éles szembenállása addig tartott, amíg nem tudatosodott – kölcsönösen – az új, mindkettőjükre nézve veszélyes külső és belső erők reális jelenléte. A magyar nemességben hamarabb tudatosodott veszélyeztetettsége. A török háborúk és megszállás magyarságot tizedelő következményeit ugyan rögtön észlelték, de a valós helyzet veszedelmét a 18. század ismertette fel: a magyarság (= nemesség) immár idegen népekkel, nyelvekkel és vallásokkal áll széles fronton szemben – saját hazájában. Ebben a helyzetben értékelődött fel a nagyhatalmi Habsburg-udvar által nyerhető politikai-társadalmi stabilitás és rend – főleg a francia forradalom antifeudális céljainak, majd a forradalmi terrornak árnyékában. (Nem szabad megfeledkeznünk az 1784-es erdélyi-román – még jórészt vallási jelszavakat hangoztató – parasztfelkelés véres eseményeiről s a császári udvar kettős játékáról sem.) A magyar nemességnek mint politikai osztálynak az álláspontja *természetesen* csak forradalomellenes lehetett, de a kialakuló polgári parlamentarizmus békés liberalizmusával kapcsolatban már korántsem ez a helyzet.

Nem, mert a magyar nemesség kiemelkedő képviselői erkölcsi idealizmusuk mellett is felismerték a klasszikus liberális elvek „számukravalóságát". A nemesi énképben erősen élt a kiválóságról (= kiválogatottság) való meggyőződés, tehát a vezetésre minősültség, amelyről a magyar történelem tanúskodik. Nem véletlenül hangzott a reformerek, majd utódaik jelszava így: „a népet be kell emelni (engedni) az alkotmány sáncaiba"! Végül is a klasszikus liberális gondolat törvény előtti formális (jog)egyenlősége nem jelentette *mindenki* politikai jogegyenlőségét. A születési előjogok helyett a vagyon és „értelmiség" általában szigorú cenzusa őrködött a „kíválóság" és „érettség" uralmán. Nálunk – nem lévén nagyszámú és vagyonos kapitalista (ipari és kereskedő) polgárság – a politikai élet polgári átalakítása csak keveset változtatott a politikát befolyásolók körén.

S ugyanezt mondhatjuk el a kezdetekre – és gyakorlatilag a századfordulóig – a gazdasági életre is. Nem lévén elég tőke és tőkés mentalitású magyar polgár, a magyar politikai osztály minden további nélkül elfogadta a gazdasági liberalizmus eszméit. Sőt, a hatékonysági korszerűsítés jegyében később a magyar állam mindent megtett a magántőke segítésére (négy ipartámogató törvény, közlekedésfejlesztési támogatás, drága nehézipari állami „beszállás" stb.). A magyar nemesség elitjének vezető szerepét hosszú ideig nem kérdőjelezte meg senki, még akkor sem, ha a jobbágyfelszabadítás gyakorlati végrehaj-

tásának voltak is feszültségei. Teljesen irreális kívánságokat fogalmaztak meg utólag olyan vélemények, amelyek a földbirtok-szerkezet „demokratikus" átalakításának (értsd: a paraszti kisbirtok uralkodóvá válásának) elmaradását váddá formálták a magyar nemességgel szemben. Olyan ez egy agrárországban, mintha az iparosodott Nyugaton az ipari és kereskedelmi, banki vállalkozások – „felosztásuk" értelmetlensége miatt – államosítását, „közösségiesítését" követelték volna! Egy politikai átalakulást (forradalmat) végrehajtó társadalmi csoporttól ki és milyen alapon kér azonnali gazdasági s rövid távon biztos politikai öngyilkosságot?

Valamit le kellene szögezni – a várható élénk tiltakozás ellenére is –: a magyar reformnemesség *nem „helyettesítette" a polgárságot, hanem maga volt az a nemzeti agrárpolgárság*, amely az előjogos tulajdonlás után a polgári jogrend alapján *is* vezető ereje volt társadalmának. A nyugati polgári tőkék nem ugyanúgy a feudalizmusban jöttek-e létre s nem rendi természetűek voltak-e, mint a nemesi földbirtokok? A magyar nemesség politikai vezető rétege éppen azért nem látott a klasszikus polgári liberalizmus eszméi és saját „osztályérdekei", valamint a nemzeti érdekek között ellentétet, mert ilyen ott és akkor reálpolitikailag nem volt. A jobbágyszolgáltatások elvesztése miatti állami közreműködéssel ígért kárpótlás is tökéletesen megfelelt az adásvétel polgári piaci elveinek.

S még valamit felismert világosan a magyar politikusi réteg, azt, hogy a liberalizmus individualista elvei a birtokon belülieknek, a korábban is előnyös helyzetűeknek kedvez – különösen akkor, ha jelentős gazdasági erejű „kihívók" nincsenek, s a nemzeti programként megfogalmazott liberalizmusnak – politikai-hatalmi okokból – a Habsburgok és bürokráciájuk az egyetlen ellenfele.

A Habsburgok azok, akik a hagyományos nyugati nagyhatalmi politikájuk biztosítási igényei s a francia forradalom sokkja miatt majd csak kényszerből ismerik fel és el a klasszikus liberalizmus „számukravalóságát". Vagyis azt, hogy annak *megfelelő hatalmi keretekben érvényesített* eszméi lehetővé teszik a Nyugatról kiszorult dinasztia uralmának új legitimitását és megerősítését. A birodalom nagy részében ugyanis – ahogyan Magyarországon – a kapitalizmus „alulról" ható erőinek hiányzó vagy gyenge volta miatt mód nyílott a jövendő – és kívánatossá is lett kapitalizálódás előzetesen kialakított – politikai-hatalmi keretekbe *terelésére*. Az osztrák–cseh iparosodás polgárságának abszolút lojalitása megmutatta ennek realitását. Tehát: hatalompolitikai stabilitás és konzervativizmus mellett lehetséges társadalmi (individualista) művelődési és gazdasági liberalizmus.

A 67-ES KIEGYEZÉS ÉS A LIBERALIZMUS

Azonnal le kell szögezni, hogy *közvetlenül* nincs közük egymáshoz. A kiegyezésben ugyanis két régi ellenfél, a Habsburg-ház és a magyar rendiség örökösei kötöttek hatalmi kompromisszumot, kicövekelve jól – és nem egy helyen kétféleképpen is értelmezhetően, tehát a jövőre nézve rosszul – a dinasztia nagyhatalmi igényeiből és szerepéből fakadó stabilitás, valamint a magyar politikai osztálynak a történelmi ország vezetésére támasztott monopolisztikus törekvései hozzávetőleges határait. Tették és tehették mindezt – mint fentebb már jeleztem – jelentősebb erejű ellenfelek híján s így nagyvonalúan teret nyitva a remélt gazdasági korszerűsödésnek és pogárosodásnak.

A kialakuló dualista rendszerben több mint egy negyedszázadig – annak ellenére, hogy Ausztriában másfél évtized sem kellett a nagypolgári liberális párt bukásához – nálunk vitán felül állt a változtathatatlannak gondolva kiegyensúlyozott politikai-hatalmi rendszerbe integrált liberális eszmék uralma és tekintélye. A gyorsan kialakuló magyar államiság hivatalai és infrastruktúrája ugyanis tiszteletreméltó állásban tudta felszívni a magyar „történelmi osztályoknak" a szabad gazdasági versenyre zömmel felkészületlen és ezért földjét vesztő egyéneit. S mindeközben *még* nem alakult ki a liberálisan működő gazdasági és társadalmi életben egy megvagyonosodott s ezáltal politikai–hatalmi versenytárs csoport. A dualizmus első negyedszázadában lesznek kettőssé a magyar uralkodó rétegek – mind a legfelső szinten, ahol „felnő" az arisztokrácia mellé a nagytőke, mind a középosztálynál, ahol a „keresztény" vagy „történelmi" középosztály mellett erőteljesen jelentkezett az „új", ipari-kereskedelmi és pénzügyi középosztály.

Az az íratlan munkamegosztás, amely ebben a kettősségben érvényesült, tehát hosszú ideig jórészt elkülönült, de egymással nem ellenséges, mert nem is versenytárs társadalmi csoportok vezetését jelentette. Az állami infrastruktúra jutott érvényesülési térként a történetileg is a hatalmi szakszerűségben otthonos „régieknek", míg az ipari termelési és forgalmi szférák az itt szintén történetileg profi „újak" vadászterülete lett. A magyar kapitalizmus igazi sikersztorija, a Béccsel egyenértékű magyar főváros: Budapest, megteremtése pedig a közös nemzeti érdek egyesítő erejét mutatta.

Az új középrétegek vagy a nagytőke egyébként zömében később sem lesz aktív „kihívója" az agrárius eredetű s nagyrészt mindig az állami bürokráciában működő régi középosztálynak. Nem, mert részben először is asszimilálódnia kell (főleg nyelvileg), másrészt többségük hálás az egyenjogú befogadásért és az ebből eredő polgári felemelkedésért s ezentúl egy hagyományos társadalomban létező antiszemita/antijudaista tendenciák elleni védelemben az erős állam – ez régi tapasztalat – a legjobb megoldás. A kialakuló magyar polgárságnak – mind bevándorló, mind törzsökös, városi patrícius részében – egyébként sem volt országos, egyetemes szervezete, s hagyományok

nélkül és a csak később kialakuló modern kommunikációs eszközök nélkül szerveződése nagyon lassan halad. Vázsonyi Vilmosék budapesti községi polgári pártja – elvileg – országossá alakult, ám a fővároson kívül jelentéktelen maradt.

A kiegyezés utáni magyar polgárosodásban a hatalmi szférákon kívül végtelen a szabad polgári öntevékenység – mind szellemi, mind gazdasági – tere. Érvényesül a sajtó-, vallás-, a vélemény- és gyülekezési szabadság – a korszak európai szintjén. Az első negyedszázadban még a választójoggal bírók aránya sem alacsony, ugyanebben az összehasonlításban. A kormányzat törvényhozó tevékenységét az európai liberális minták vezetik. Az ekkor (1868) született nemzetiségi törvény példaszerű, az ilyen szempontból „törvénytelen" Európában. Az angol véleményekben Magyarország nem véletlenül szerepel liberális országként. A hitbizomány antiliberális intézménye kivételes, s tulajdonképpen a hatalmi stabilitás követelményének „nyúlványa". Az arisztokrácia habsburgiánus integráltságával és hűségének kipróbáltságával senki sem versenyezhet – a katolikus egyházon kívül. S ez a birodalmi-nagyhatalmi szempont dönt.

A virilizmus, vagyis a legnagyobb adófizetők helyhatósági túlsúlyának biztosítása már kevésbé antiliberális–stabilitási elem, hiszen ez a cenzuson belüli cenzus bármely sikeres üzletember vagy gazda számára nyílt. Az értelmiségi jövedelemnek ilyen szempontból való kétszeres beszámítása pedig tompítja a nyers „manchesterizmust". Nyilvánvaló persze, hogy utólagos vagy a demokrácia modern esélyegyenlőségét követelő egyidejű kritikák jogosultak, csakhogy a politika mindig a lehetőségek és az erőviszonyok kifejeződése és nem értelmiségi lózungok és utópiák valósága. A magyar hagyományos társadalom óriási erőfeszítések és áldozatok árán lassan kezdte kitölteni a kiegyezés által teremtett liberális jogállamiság szabadon hagyott térségeit. A soha nem tagadott, mert tagadhatatlan gazdasági expanzión túl kialakultak az érdekképviseletek, ezrével alakultak az egyesületek, társaságok, kivirágzott a napi és szaksajtó, valamint a folyóiratirodalom, színházak és kórházak épültek, utak és vasutak hálózata nőtt ki a földből, s gomba módra szaporodtak a bankok, takarékpénztárak.

„FELEMÁS"-E A MAGYAR LIBERALIZMUS?

Mindez persze óriási társadalmi egyenlőtlenségek s nagy hagyományos – agrár-, valamint ugyancsak felkavaró új – városi, ipari – nyomorúság közepette. A klasszikus tőkefelhalmozás mindenhol hasonló kora ez nálunk. S a nyugati példák és összehasonlítások igazságtalansága már csak az előzmények különbözősége, valamint a nyugati tőkék – gyarmatosítással gyorsult – nagysága miatt is nyilvánvaló. A magyar kapitalizmus csak saját népéből sajtolhatta ki a máshol sokféle forrásból felgyűlt s akkor már engedékenyebb és szociálisabb nagytőkét. Az ember nehezen érti a marxista fogantatású kritikákat,

amelyek a szülőatya gondolataitól követhető kettősségben tobzódnak: egyrészt látható csodálattal írják le a tőke, a „burzsoázia" diadalútjának eredményeit, másrészt felháborodnak ennek sok társadalmi következményén. Mintha az első lehetne – csak akarni kellene – a második nélkül.

Ugyancsak marxi fogantatású a nyugati – ma már egyre többek szerint sem egységes – folyamatok etalon jellegének érvényesítése, egy nem létező világtörténelem Európa-centrikus megkonstruálásával. Ilyen összefüggésben lesz aztán „elkanyarodás" vagy éppen „zsákutcás" egy nép/nemzet történelme, s így kell *mindent* aztán hiányosnak vagy éppen „felemásnak" nyilvánítani ott, ahol *csak* az a valóságos helyzet, hogy *más*(féle) a történelem és társadalom, mert mások a körülmények, a kihívások és hagyományok stb. Rá kellene jönnünk, hogy *teljesen* el kell vetni ezt a nyugati normatív szemléletet, mert különben már az orosz történelemnek a tatár igával, a magyarnak a török hódítással való magyarázata is csatlakozás e hamis premisszához. Természetesen ezek a történelmi események *nagyon* befolyásolták az említett népek történelmét, ugyanakkor – mivel kiiktathatatlan részei lettek annak – *saját részei is* lettek. Nélkülük csak az ostoba „mi lett volna, ha ..." című feltételezések indíthatók. Ki kellene már végre mondani, hogy egy közösség, egy társadalom többféle, másféle utakon is lehet egyensúlyban, lehet „elégedett" stb. – s nemcsak a „nyugati modellben". Ez nem jelenti a „nyugati értékek" tagadását, sőt, de jelenti a *körülményektől független értelmiségi (forradalmi) racionalitás elutasítását. Jelenti annak elutasítását, hogy az egyébként tanulságos és hasznos összehasonlítást egyoldalú mércévé* tegyük, s tartsunk így a mindenhol kiszámítható és egységes – bár unalmas és ízetlen – „hamburger-történelem" felé.

A magyar társadalom ugyanolyan komolyan és autentikusan élte meg és alakította történelmét, mint a francia, vagy a holland s természetesen a saját konkrét kihívásaira keresett és adott jó vagy rossz válaszokat. Így elég nehéz értelmezni az utólagos vagy az egyidejű doktrinér kritikát. A politikai vagy történelmi cselekvések ugyanis nem egy racionális „humanista" kívánságműsor részei. Hiába akarták vagy *akarták volna* a nyugaton tanult lelkészek, értelmiségiek a holland „normalitást" és realitást Erdélybe vagy az Alföldre átültetni: túl azon, hogy nem győzhették meg a törököket a polgári béke előnyeiről, a nem létező magyar tengerhajók nem növelhették nem létező gyarmatáruikkal (rabszolgáikkal) a nem nemzetközi kereskedelmi központ magyar városok parasztpolgárainak vagyonát s így függetlenségét. S így az uralkodó és a közigazgatás, valamint a nemesség kénytelen volt agrárszolgáltatásokból és jobbágyi adókból élni, noha – ez közismert – a pénzt ők is jobban szerették. Ki nem akarta? Ki a hibás? Miért más az „élet"?

Azt kell mondanunk, hogy logikailag ebből a racionálisan konstruált, egyetemes etalont alkalmazó rendszerből csak két abszurditás felé vihet az út: egyrészt egy „történelmi fajelmélet" felé, amely meg is

született a fehér felsőbbrendűségi gondolatban a feketékkel és a sárgákkal szemben, de amely a fehéreken belül is kénytelen csúnyán hierarchizálni – vagy a „haladó erők" mindenkor *utólag* konstruált mesterséges fogalmával az állandóan ható „gonosz reakció" bűnbakos működtetésével. Az utóbbi ügyes „gumi-fogalma" az osztályharc gondolata, amely a reálisan létező társadalmi konfliktusokat abszolutizálja, a mindenkor alapvetőbb, ugyanolyan reálisan létező társadalmi együttműködéssel és szolidaritással szemben.

Az egész gondolatrendszernek persze az a téves alapja, hogy a történelem és az emberiség – úgymond – fejlődik, vagyis, hogy egyre „jobb" lesz. Ezt ugyan azonnal cáfolja a „haladó" történetírás akkor, amikor az éppen aktuális „jó erők", a „forradalmárok" győzelme után rögtön kénytelen „új reakciót" találni (s talál is természetesen), mert az új rend sem lett racionálisan „jobb" s az élet és társadalom igazságtalanságai újra kiütköznek. S a derék „haladó erők" újra harcra kényszerülve ismét leleplezik az úgy látszik kiírthatatlan gonoszt. Elég primitív manicheizmus ez – hatalmas „tudományos" apparátussal és kétségbeesett racionális hittel.

A történelem a valóságban csak a változások sorozata és folyamatossága, amelynek látszólag „haladását" a valóságos civilizatórikus-technikai hatékonyságnövekedés jelenti. Az emberiség erkölcsi szocializációjának hatékonyságát ugyanis nem sikerült növelni. Az örök béke vagy a totális személyközi harmóniák világa ma sincs közelebb, mint évszázadokkal előbb. A történetírás és történetírók önlegitimációja vagy a saját helyzethez vezető „hagyományvonal" kidolgozása, utólagos racionális „bölcsesség" csupán. Egy adott időpont *„tartalmának"* elemszámát s azok lehetséges kapcsolatainak végtelenségét ugyanúgy nem lehet utólagosan „lényegileg" rekonstruálni, ahogyan a „szinkronitásban" sem képesek, sem egyén, sem közösségek ezeknek „mindentudó" *koncentrálására.* A történelem szereplői, ezért – bár elvileg, a később élő kétséges jogán megítélhetők – igazán csak megérthetők. A polgári történetírás jó része Dielthey óta vallja ezt a felfogást. A magyar történetírás legalább egy részének vissza kell térnie ehhez a hagyományhoz, s a marxista s egyéb ideologikus irányzatoktól meg kell szabadulnia. Így zökkenhet helyre a magyar történelem sok korszaka, problémája, életműve és eseménye, amelyek közé tartozik a dualizmus vagy az úgynevezett Horthy-rendszer 1921 és 1938 közötti „törzsideje" is. Nem rehabilitációkról van itt szó – a kategória történetileg egyébként is értelmetlen s legfeljebb az ítélkező, áltudományos történetírásban van ilyesminek helye –, hanem a történetírásnak, mint evilági üdvtannak, illetve a lehetetlen emberi önmegváltás törvényi és szükségszerűségi „tudományának" felszámolásáról. Amit egyébként mindenki művelhessen mint valláspótlékot, szabadon, de amelynek „etalonjaitól" és fogalmaitól az *új magyar polgári* történetírásnak meg kell szabadulnia. S ebben a *folyamatban* bátran kell támaszkodnia agyonkritizált, elfelejtett vagy marxistán is fogyaszthatóra magyarázott elődeinek munkásságára. Mert ezek az

elődök általában többet tudtak, mivel fogalmi rendszerük és kikerülhetetlen elkötelezettségeik/elfogultságaik jórészt nem doktrínákhoz racionális utópiákhoz, hanem valóságos történelmi entitásokhoz kapcsolódtak s ezért a történetírói munka szükségszerű koncentrálásával együtt járó „valóságszegényedés" kisebb mértékű, mint az elvont ábrándokon mérő „tudományos" történetírásé.

A DUALIZMUS MÁSODIK FELÉNEK LIBERALIZMUSA – A LIBERÁLIS KONZERVATIVIZMUS

Az Osztrák–Magyar Monarchiának a századfordulóra alapvetően kedvezőtlenül alakult a nemzetközi helyzete. A polarizálódó nagyhatalmi viszonyok között, német szövetségesként megindult ellene mind a külső, mind a belső támadások sorozata. Törökország mellett egyre inkább a Monarchia lett Európa „beteg embere". Az ilyen helyzetből kétféle – egymásnak homlokegyenest ellenkező – módon kereshet valaki kiutat: vagy megindul a legszélesebb fronton a régi felülvizsgálata – reformok sorozata –, vagy teljes változatlansággal kell őrizni a stabilitást. A Monarchia s benne Magyarország az utóbbi felé mozdult *inkább*. Az érzékeny egyensúlyok szűk ösvényére alapozott dualizmus sérülékeny szerkezetéhez annál óvatosabban kellett hozzányúlni, minél inkább a nemzeti aspirációk *gyakorlatilag* nem vagy alig kielégíthető mozgalmainak célkeresztjébe került a soknemzetiségű birodalom és mert a *sikeres* kapitalizálódás óriási társadalmi átrendeződést és nagy szociális feszültségeket eredményező mozgásai is gyakran a polgári társadalom tagadását hordozták.

Az utólagos bölcsességeket kerülendő kell leszögezni egyrészt azt, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiát és benne a történelmi magyar államot olyan létezőknek tekinthetjük, amelyeknek joguk volt önmagukat megvédeni, másrészt azt, hogy a két (három) állam „bukásra ítéltsége" csak a későbbi események alapján állítható. Ez utóbbi állítás világosabban azt jelenti, hogy a Monarchia nem önmagától esett szét, hanem *szétverték*. Az első állítás pedig azt jelenti, hogy a Monarchia sem a „népek börtöne" nem volt, sem valami sötét, „reakciós" állam vagy terroruralmat gyakorló diktatúra.

Az osztrák–magyar birodalom és benne a történelmi magyar állam parlamentáris jogállam volt, nem (tömeg)demokrácia, tehát az utóbbi kellékeivel mérni értelmetlen. Amerikát vagy Franciaországot számon lehet ugyan kérni a dualista Magyarországon, de a tárgyilagos eredmény csak a másféleség megállapítása lehet – s ezt minden további nélkül, előre tudni lehetett.

Mi változott Magyarországon a századforduló körül, ami miatt mind a struktúrakonzervatív, mind az értékkonzervatív irányzatok erősen előtérbe kerültek, s a klasszikus magyar liberalizmus a „haladó" felfogások szerint „kiüresedett"?

Kezdjük a kérdés végén. Csökkent-e a jogállamiság vagy külön-külön a személyes liberális alapjogok köre vagy érvényessége? Egyértelmű a válasz: nem. A magyar sajtó kivirágzott, az érdekképviseletek tovább épültek, továbbra is bárki felekezetenkívüli lehetett, tanszabadság uralkodott, az ellenzéki pártok és a nemzetiségi mozgalmak a nemzetiségi törvény individuális alapján is erősödtek, illetve fennálltak stb. Szóval a struktúra nem változott, viszont nőtt a hatalmon lévők veszélyeztetettségi érzése, s így a hatalom keményebb és elzárkózóbb lett a változások követeléseivel szemben. Itt kulcsszerep jut a választójog kiterjesztésével kapcsolatos elutasításnak. S a háború előtt, a többi hatalomhoz hasonlóan, nálunk is megszülettek a háborúra készülődés majdani kivételes helyzetre vonatkozó törvényei. Egészében azt lehet mondani, hogy a társadalmi–művelődési és gazdasági szférákban mindig zömmel liberálisan működő magyar államiság a hatalompolitikára vonatkozó konzervatív – vagy inkább preliberális elveket megvalósító – kiegyezéses kereteket elkezdte aktívan védelmezni a gyors változások átrendezni akaró erőivel szemben. Ezt a váltást éppen a magyar dualizmus egyetlen „politikai váltógazdasági" lépése, a függetlenségi párt vezette koalíció győzelmei, illetve a Szabadelvű Párt 30 év utáni veresége erősítette fel.

Miért? Kiderült, hogy bár a koalíció hatalomra kerülése érdekében feladta antidualista elveit, még a legyengített „függetlenségi vírussal" sem lehet az érzékeny egyensúlyokon nyugvó dualista hatalmi szerkezetet és heves mozgásba kezdett politikai társadalmát irányítani. Nem, mert nálunk *éppen ekkor zajlottak* azok a nagy átalakulások (nemzetiségi, urbanizálódási), amelyeket *máshol is kemény hatalompolitikai keretek között tartottak.* A franciásítás és angolosítás (az írek állandó „pacifikálása") – a gyarmatosításról nem is szólva – vajon demokratikusabban ment végbe, illetve zajlott, mint a történelmi Magyarország asszimilációs folyamata? Most csak a Seton Watson-féle urak kritikáira és az angol nagyhatalmi (szövetségi) érdekeket szolgáló „leleplezéseire" gondoljunk, aki fékezhetetlen humanizmusában lehorgonyzott hazája egyik ellenségénél és az elitváltásban érdekelt itteni körök „humanista" támogatásával nem a brit gyarmati alattvalók helyzetéről, hanem a klasszikus liberális egyéni jogok birtokában lévő „szenvedő" magyarországi nemzetiségekről beszélt. (Hogy a sokkal közelebbi íreket hogyan nem találta meg a nemes angol – az kész csoda. De az ilyen „humanizmus" általában máshol és máshol is csodákra képes.) Vajon elérték-e a két világháború között, majd utána *máig* a kisebbségek az ilyen jogosultságokat? A mai európai kisebbségi felfogás hogyan is áll – elismeri-e a kollektív jogokat –, amelynek jegyében támadták s támadják történészek máig a korabeli magyar nemzetiségpolitikát?

S ugyanilyen kérdések tömegét lehetne felvetni a magyarországi szociális politikával kapcsolatos állandó ítéletekkel szemben. Mintha a klasszikus farmerországban, az Egyesült Államokban nem lett volna populizmus, vagyis establishment-ellenesség és kemény harc, úgy

kezelik sokan a nagybirtokot, mint *minden rossz* forrását. Vagy a „megalkuvó", az adott feltételek között számításait megtaláló és politikai–gazdasági céljait elérő „áruló" nagytőke kárhoztatását minek tekintsük? Csak azért, mert a hatalmat a nagybirtokkal együtt, sajátos munkamegosztású koalícióban és nem közvetlenül gyakorolta, „feudalizálódott-e"? Mit jelent itt a „félfeudális" című gyakran használt jelszó? Magyarország a dinamikus ipari expanzió ellenére tényleg erősen agrárország volt, peremkerületeit nem nagyon, vagy csak nagyon lassan kezdi átgyúrni a kapitalizmus, de ez miért nem kapitalizmus? Vagy a nagytőkének ott is direkt uralkodnia kellett volna, ahol jelen sem volt, vagy ha igen, mint új nagybirtokos? Nem jutott el a magyar kormányzat elég gyorsan az iparfelügyelet, a munkásvédelem, sőt már a század első évtizedében a munkáslakásépítések elindításáig? Hol itt a mérce, és lehet-e ezt az utókor vagy éppen a gazdag házak normájaként alkalmazni egy szegény közületre?

Újra és újra racionálisan forradalmas eszmék uniformizáló és nem a valóság lehetőségeiből, hanem a doktrínák és utópiák csak *gondolatilag* harmonizáló *követelményeiből* indult egykori és későbbi kritikák tömegeit találjuk. S nem azokkal a kritikákkal van baj, amelyek részlegesen vagy fokozatosan, a megvalósíthatóság akár lassú folyamatában gondolkodnak, hanem azokkal, amelyek önmagukat a *hatalom birtokában*, vagy annak megszerzésével varázserőnek hiszik.

A századforduló Magyarországán két ilyen „hatalomforradalmas" csoport alakult ki: az úgynevezett polgári radikálisok értelmiségi mozgalma és az egyébként nálunk német mintára szervezett, mérsékelt, érdekvédelmi (munkás) szociáldemokrácia radikális (értelmiségi) baloldala. Mindkét csoport erőteljesen a fővárosra és a sajtó bizonyos orgánumaira (*Huszadik Század, Szocializmus, Világ, Szabadgondolkodó*) összpontosul s *önmagában* kis létszámú, korlátozott befolyású irányzat volt. Miért váltott hát ki olyan heves reakciót, s miért tartották őket az uralmon lévő liberális (=liberálkonzervatív) erők nagyon veszélyesnek? Azért, mert ezek az értelmiségiek a zömében apolitikus, szervezetlen és artikulálatlanul hagyományos magyar világban – amelynek sokféle nyomorúsága, feszültsége és igazságtalansága egyébként nyilvánvaló volt – a forradalmasító gyúanyag szerepét játszhatták azzal, hogy saját hatalmi törekvéseiket reális társadalmi problémák egyoldalú tárgyalásával és beállításával tudták alátámasztani úgy, hogy a hatalmon lévők totális felelősként, „népi bűnbakokként" szerepeljenek. Az ilyen polarizáló – a későbbi kommunista ideológiát sokban előlegező – nézetrendszer polgári, kispolgári visszhangja csekély lévén, a polgári radikálisok a forradalmi szocialisták szövetségesei lettek s ügyesen maguk mögé állították az érdekképviseleti szárnyat is, az általános választójog követelésével.

Tulajdonképpen az általános választójog elutasítása jelentette és jelenti a magyar liberalizmus „reakciósságát", vagyis az a tény, hogy nem állt ki a szabad politikai versenyre a hatalomért, mivel a status quo őrzését s benne főleg a történelmi Magyarország integritásának

megvédését *csak így* gondolta megoldhatónak. Nyilvánvaló az, hogy ennek a felfogásnak erőteljes „osztályérdekű" összetevői is voltak, de az egészet csak annak és „reakciónak" nyilvánítani – már akkor is képtelenség volt. Üres utópia volt a „népek demokratikus összefogásának elve": „a nemzetiségi kérdés, a nyelvi különbségek nem játszhatnak lényeges szerepet, mivel a mindenféle nyelvű elnyomottaknak közös erőfeszítéssel kell a birtokarisztokrácia bástyáit ostromolni és megdönteni, és a küzdelem szövetségesei meg fogják találni a győzelem után is a békés kiegyenlítés módozatait" (Rácz Gyula: A magyar osztályképződés gazdasági alapjai és demokráciánk fejlődési lehetőségei. *Huszadik Század*, 1909. I. 377.).

A valóságban nem volt, nem lehetett nagy a radikális változások elitváltásra törő ereje, hiszen a már nem a hagyományos világban élő magyarországi népesség a nagy gazdasági-társadalomalakulásban a *fennálló* kereteiben igyekezett elhelyezkedni. A klasszikus tőkefelhalmozás mindenkori társadalma volt ez – sok végleges vagy átmeneti vesztessel –, de még messze attól az ipari kapitalizmustól, ahol az alapvető tömeget az „ipari proletárok" adták. Nálunk a mezőgazdasági szegénységet könnyen lehetett volna – hasonlóan a nemzetiségi paraszti tömegekhez – „forradalmasítani", e téren azonban a jogállam kemény prevencióval, s ritkán, „példaadó" erőszakkal reagált. A nagy elégedetlenségi potenciál nem tudott – már szétszórtsága és műveletlensége miatt sem – megszerveződni. S így helyes helyzetfelismerést tükröz a *Huszadik Század* forradalmi ideológusa: „A polgárságnak csak bizonytalan existenciájú és nagy intelligenciájú (sic!) részére számíthat a birtokarisztokrácia elleni nyílt osztályküzdelem" (Rácz Gyula i. m. 380.).

Továbbra is feltehető a kérdés: miért érzékelték hát a korszak liberálisai veszélyesnek e nem túl nagy csoportokat? Azért, mert a *fennálló hatalmi szerkezet megbomlása esetén „alternatív" uralmi garnitúrává lehettek.* S az elsötétülő nemzetközi horizont, valamint a belső, rohamos társadalmi átrétegződések (=fenyegető nivellálások) idején a magyar liberálkonzervatívok *aggódni kezdtek.* A nyugati mintákhoz képest nagy vagyoni–művelődési–politikai különbségekkel és kiegyensúlyozatlanságokkal tisztában lévén, egyetlen módszert választhattak: a forrongó társadalmat addig tartják féken, amíg annak különböző csoportjai megtalálják a helyüket. S ennek jó esélye volt, hiszen a már idézett *Huszadik Század*beli szerző is regisztrálta: „Ez a polgárság nem veszi észre, hogy a fennálló renddel érdekellentétben van" (Rácz Gyula i. m. 369.). Tehát a vagyona és műveltsége révén felemelkedett új polgárságot sikeresen integrálták. Az „érdekvédelmi szociáldemokrácia" is jó úton volt ehhez. Nem véletlenül akarják őket a radikális vezetők „döntésre" késztetni: „A párt vezetői az apró bürokrata munkák végzése helyett a forradalmi gondolkodás és műveltség apostolaivá kell, hogy váljanak ... Iránytszabó, félelmetes hatalmú szervezete akar-e lenni ez a párt a haladásért sóvárgó lakosság egészének és inkább üldözője, elnyomója, megtörője lenni a birtok-

arisztokráciának (?) ...akarja-e a proletársorsú értelmiségi csoportokat magához vonzani s a tisztán látó vagyonos polgárokat kooperációra megnyerni...? (Rácz Gy. i. m. 383-384.).

Szándékosan idéztem ilyen bőségesen az állítólag valódi „liberális" értelmiségieket képviselő orgánumot. Ebből talán jobban érthető, miért lett a magyar liberalizmus utólagos „haladó" (marxista) minősítése „felemás". S az, hogy eszmetörténetileg miért érvényesül ma is sok értelmiségi gondolkodásában „baloldali eltolódás", amelynek következtében a „szélsőjobboldal" már a következetes polgári gondolkodóknál vagy irányzatoknál kezdődött, kezdődik.

A magyar liberális jogállam tehát a fennálló, preliberális alapon keletkezett politikai-hatalmi szerkezet totális (szociális, nemzetiségi és részben függetlenségi) tagadói ellen védekezett anélkül, hogy különösebben (kivéve hitbizomány, szűk választójog) eltért volna kora európai liberális rendszereitől. Igaz, nálunk a preliberális hatalmi kiegyezés miatt nem a mobil, hanem az agrárvagyon volt a politikai élet vezetőinek alapja – de ezt egy Budapestet leszámítva egyértelmű agrárországban nem tekinthetjük „abnormálisnak". Sokkal különösebb lett volna az, ha a 20 milliós országban (1910) mindösszesen pár százezer embert foglalkoztató ipari tőke diktált volna (ezt nevezték „európaiságnak"). Fontosabb azonban ennél a ténynél az, hogy a magyar gazdaság és társadalom európai beágyazottságainak sokszázados szövetén egy ilyen fordulat, egy ilyen elitváltás nem változtathatott. Vagyis az ország népének többsége számára az elitcsere semmit sem hozott volna. A budapesti tömegek egy részének polgáribb és „emberibb" életkörülményeit nem az itteni nagytőke „humanizmusa" és „európaisága", hanem az országos átlaghoz képest többszörös tőkeereje – az ebből való „oszthatóság" – határozta meg. A formai „európaiságnak" máskor sincs tartalmi következménye (a budapesti helyi választójogot sem demokratizálták).

Nem téved sokat a kései elemző akkor sem, ha azt állítja, hogy a magyar nagytőkének és új polgárságnak nagy része azért volt elégedett jómódú „másodrangúságával", mert az ország és a birodalom bonyolult viszonylatainak rá nézve gyakran veszélyes fordulatait (antiszemitizmus) nem neki kellett kezelnie. A hatalmi felelősség hiánya ebben a korban – amelyet aranykorként tárgyal a magyar zsidó történetírás – fokozott védelmet adott. A birodalom, illetve Magyarország zsidó lakosságának dinasztiahűsége – sőt, a magyar zsidók jelentős részének 1918 utáni legitimizmusa – erről beszél.

Van még egy nagy tévedése a régi magyar liberalizmust lefelemásozóknak. A „tiszta" liberalizmus sehol sem növeli ugyanis a társadalmi igazságosságot, a személyes szabadság vagy a társadalom fellazulása csak az erőseknek, gazdagoknak, előnyös helyzetűeknek jelent *teljes* értéket. A szegények a szabadversenyben a „kiválasztódás igazságának" megfelelő helyhez jutnak. A szocializmus igazsága sem több, mint egy szép álom, mert nem lehet nem létező reális és szimbolikus javakat szétosztani. Milyen alapon bírálja a Kádár-kor-

szak „tudományos világnézetét" valló történetírás Tisza Istvánt – aki a technikai és szervezési hatékonyság révén hiszi fokozatosan megvalósíthatónak a népjólétet és nem a hatalmi elosztás „igazságában" –, amikor a tudományos alapon álló politikája is csak addig jutott el, hogy kijelentse: csak azt lehet elosztani, amit megtermeltünk.

Teljesen magánügy, ha valaki hisz az emberben és az emberiségben. Azonban nem árt inkább megismerni a reális embert, emberiséget és tudni róluk (magunkról), hogy milyenek is ténylegesen. A dualizmus korszakának nyílt, a nyilvánosságot kedvelő légköre alkalmas volt arra, hogy a versengő eszmerendszerek elvégezzék egymás kritikai elemzését. Teljesen értelmetlen az, hogy valaki(k) abszolutizálja(k) bizonyos irányzatok céljait és módszereit. A dualizmus korszakának teljes eszmetörténeti spektruma nem utal többre, mint arra, hogy a történelmi Magyarország nem Anglia, Franciaország vagy Amerika. Ha az angol liberalizmus uralmával megfér az ír kérdés, a franciával a Dreyfus-ügy – hogy a gyarmatokról most ne beszéljünk – s Amerikával a négerkérdés vagy az indiánok ügye, akkor máris eltűnik a nálunk alkalmazott „haladás" vagy marxista etalon.

A magyar liberálkonzervativizmus 1918–1919-es sokkjáig nem olvadt össze a kemény ó- és újkonzervatív etatizmussal, nem vállalt direkt hatalmi beavatkozást sem az egyéni, sem a közösségi (gazdasági) szférában – a háború ilyen irányú kényszerlépéseit állandóan hangsúlyozva, átmeneti állapotnak tekintették. A rendelkezésre álló jogállami eszközökkel védték a térség számára óriási jelentőségű stabilitást. Sajnos, Magyarország geopolitikai helyzete nem hasonlítható az ellenség nélküli Egyesült Államokhoz, ahol a történelmi előzménytelenség – bár az említett indiánok valójában cáfolják ezt – következtében kibomolhatott az individuális szabadságok paradicsoma.

A magyar társadalom nagyobb részének preliberális konzervativizmusa egyébként sem hatalompolitikai természetű. A magyar falu és kisváros hagyományos világát nem a liberális kormánypolitika konzerválja, hanem létviszonyainak *objektív adottságai*. S ezért igaz az is, hogy egy elitváltás s egy hatalompolitikai kurzusváltás sem dinamizálhatja, „liberalizálhatja" világukat. Egy ilyen politika – mint ahogyan ez bekövetkezett majd a kommunizmusban – *szétverheti erőszakkal a régit*, de nem tudja magasabb tőkeszintre emelni, s ma már tudjuk, hogy az úgynevezett szocialista kulturális forradalom sem tette versenyképesebbé ezt a világot. Mert az ilyen „modernizációs" politika – ellentétben a magyar liberalizmus lehetőségteremtő, (= infrastrukturális) hatékonyságnövelést szem előtt tartó és individuális elfogadásban gondolkodó módszereivel – az embertelen szabadságra és jólétre kényszerítésben gondolkodik. Embertelenné pedig az teszi, hogy a feltételek nehéz és lassú megteremtését nem végzi, végezheti el, hiszen éppen ez ellen lázadt fel, „reakciónak" minősítve a *természetes* tempót, minden áron *gyorsítani* akarva. Ennek voluntarizmusát s tragikus következményeit pedig nem csupán az utókor, de már a

kortársak is világosan látták: „A termelési és fogyasztási folyamatok állami vezetése és irányítása ugyanis szerfelett terjedelmes és szövevényes hivatalnoki kar létrejöttét fogja eredményezni ... A történelmi materializmus jövő kollektivista társadalma, minthogy vezetőkre és vezetettekre való differenciálódásának feltétlenül be kell következnie, egy nem tökéletes kooperáció esetén kizsákmányoló bürokráciához vagy egy mindenható központi hatalomhoz vezetne, amely utóbbi megzsibbasztotta az inka kollektivista államot is" (Kemenes Antal: A történelmi materializmus világállamának nehézségei. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1913. 541–542.).

A fenti zseniális elemzés – amely a nagy gyakorlati, „új embert" és „kizsákmányolásmentes" társadalmat csinálni óhajtó kísérletek *előtt* született – nagyon „egyszerű" józanságon alapszik, annak belátásán, hogy a kor szocialistái és utólag igazi liberálisnak beállított polgári radikálisai „az értelmi tényezők szerepét a társadalomban túlbecsülik" (Horváth Lajos: A szocializmus válsága. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1911. 353.).

Az egykori kortárs kritikákat tömegével sorolhatnánk tovább, s ezek a vélemények megfogalmazzák a totális, forradalmi világmegváltással *szembeni* pozitív programot. Ennek két fő jellemzője van: egyrészt a folyamatos *részleges* reformok szükségessége – amelyek „megérnek" –, másrészt a technikai-szervezési termelési hatékonyságnövekedésre összpontosítás. A dualizmus második szakaszának legkarakteresebb polgári politikai gondolkodója, Réz Mihály (aki személyében testesíti meg a klasszikus magyar liberalizmus „önvédelmi", konzervatív fordulatát) summázza ennek a politikának a lényegét: „minél szükségszerűbb a gazdasági és ebből keletkező politikai és irodalmi fejlődés természete: ideológiai tényezők által annál megváltoztathatatlanabb" (Réz Mihály: A politikatudomány határai, I. rész. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1909. 29.).

A magyar liberalizmus és társadalma – tehát a dualizmus korában, akkor, amikor vezető eszmei irányzat volt – „úton járó" társadalom és eszmekör volt. A nyugati mintáktól való eltérése éppen azt mutatja, hogy *szervesült* az eszme az itteni valósághoz és tulajdonképpen éppen ez adja valódi jelentőségét. Ellentétben a vele szembeforduló igazinak mondott liberalizmussal, a polgári radikalizmussal. Nem véletlen, hogy a szétdarabolás és a két forradalom s az erre válaszoló ellenforradalom sokkját átélő magyar társadalomban csak ez a liberális konzervatív irány maradt, maradhatott meg, mint a szellemi életet, de sok szempontból a bethleni politikai konszolidációt is meghatározó eszmei irányzat. Mind a tőle jobbra eső radikalizmusok, mind az érdekvédelmi szociáldemokráciát „meghaladni" akaró baloldali radikalizmusok embertelen diktatúrákba torkollottak, hiszen nem ők alkalmazkodtak társadalmaikhoz, hanem megpróbálták társadalmaikat „helyesre" alakítani. A magyar liberális konzervatív politikai és művelődési hagyomány a magyar polgári hagyomány zömét jelenti, amellyel jelentőségben csak az érdekvédelmi szociáldemokrácia ve-

heti fel alkalmanként a versenyt. Csak sajnálhatjuk, hogy ez az örökség vagy kiesett a köztudatból, vagy hamis értelmezési keretekben kényszerülve, rosszul ismert a magyar műveltebb közvélemény előtt.

ÖSSZEGZÉS ÉS VITATÉZIS

A fenti vázlat a terjedelmi korlátok miatt sem tartalmazhatja egy monografikus igényű terület teljességét és a mindenre kiterjedő dokumentálást. Az írás szándéka az volt, hogy bemutasson egy „ellengondolatmenetet" és kimondjon egy hipotézist, vagyis azt, hogy a történelmi magyar liberalizmus (= liberális konzervativizmus) eszmetörténeti problémáinak *nagyobb* része az újabb magyar történetírás ideológiai fixáltságának és ilyen irányú értékrendjének következménye. Az eddig követett úton a legtárgyilagosabb beállítottsággal is csak az „egyrészt–másrészt" típusú véleményekhez juthatnak el. A magyar liberalizmus vagy a dualizmus kora persze nem áll elszigetelten ilyen szempontból. A napjainkhoz közeledés mértékében – sok tényezőtől persze nem függetlenül – nőtt s többnyire *nő ma is* a sokáig súlykolt uralkodó ideológia áttételeken is érvényesülő hatása.

Az a véleményem tehát, hogy az újabb magyar történetírásnak kellene magát – egy korszak lezáródása nyomán – világnézetileg, (főként emberképileg) s módszertanilag újragondolni annak érdekében, hogy a magyar történelem sok *mesterséges* problémája megszűnjön, illetve más megvilágításba is kerülhessen.